

Андрій ЦАРЕНОК
аспірант кафедри філософії та культурології
Чернігівського державного педагогічного університету
імені Т. Г. Шевченка

ХУДОЖНІЙ ВИМІР ПРОПОВІДІ У ПРАВОСЛАВНІЙ ГОМІЛЕТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню загальних характеристик художнього начала проповідей з метою з'ясування його значення у дії церковної промови на реципієнта. Звертається увага на християнське осмислення феномену проповіді, різновиди останньої та специфіку взаємодії релігійного та художнього вимірів у межах творів сакрального красномовства.

Відчутний у сучасних філософських, культурологічних та мистецтвознавчих студіях інтерес до живодайної дії церковних мистецтв, до багатства сакрально-художніх традицій Православної Церкви вельми актуалізує й проблему всебічного вивчення гомілетичної теорії, а також власне реалізації її настанов у практичній пастирській діяльності. Важливими стають питання, пов'язані з інтерпретацією проповіді й проповідництва в контексті ґрунтовних естетичних досліджень, аналіз особливостей конституювання естетосфери церковних промов, що, зокрема, вимагає звернення уваги на специфіку художнього аспекту останніх. Яскрава виразність відповідного виміру проповідницького слова суттєво споріднює його з церковно-мистецькою діяльністю. Свій очевидний прояв у складенні, виголошенні та сприйнятті гомілії знаходить взаємозв'язок релігійних і естетичних цінностей. Відтак, розгляд поставленого питання сприятиме подальшому осмисленню феномену проповіді в її різних варіаціях, а також сутності богословсько-естетичних концепцій церковного проповідництва.

Різні аспекти проповідництва активно досліджувалися в контексті богословських пошуків Отців Церкви, в працях християнських мислителів, гомілетів (Інокентій Борисов, О. Ветелев, Іоанікій Галятовський, Амвросій Ключарьов, В. Певницький, Феофан Прокопович, Б. Ярушевич та інші). Значна увага аналізу проповідей приділена з боку науковців-релігієзнавців, зокрема, С. Аверинцева, Н. Бабич, Т. Біленко, М. Кашуби, А. Колодного; до висвітлення

моральної, аскетичної складової вітчизняних проповідей звертали ся Л. Довга, М. Корзо, О. Розумна, В. Співак. Цікавими для дослідження художності церковних промов виявляються відповідні літературознавчі студії (І. Єрьомін, В. Кречотень, Д. Ліхачов, С. Маслов, М. Сумцов та ін.), студії, присвячені питанням риторики та історії розвитку традицій ораторського мистецтва (наприклад, праці Г. Євдокименко, Л. Мацько, О. Мацько, Г. Сагач) та, зрештою, проблемам становлення вітчизняної естетичної думки (І. Бондаревська, І. Іваньо). Втім, існує необхідність у здійсненні подальших системних розробок проблем проповіді в естетико-релігієзнавчому напрямі, зокрема, аналіз естетичного аспекту гомілетичних концепцій, сфери художніх особливостей різного роду гомілій, що передбачає вихід у площину власне естетичних узагальнень та висновків.

Ставлячи за мету охарактеризувати художній вимір проповіді в контексті православних традицій проповідництва, сформулюємо наступні завдання даної праці:

- проаналізувавши особливості християнського осмислення ролі слова, мовлення в житті Церкви, окреслити сутність та призначення проповідницької діяльності;

- виокремити художній вимір проповіді, паралельно вказуючи на залежність естетичного статусу церковних промов від ступеня їх художньої обробки;

- дати загальну характеристику взаємодії релігійного й художнього начал у проповіді, наголошуючи на можливості набуття даним взаємозв'язком і деяких рис протистояння.

Перш ніж перейти до безпосереднього висвітлення обраної нами теми, доцільно окреслити, принаймні в найбільш загальних рисах, специфіку проповіді як суто релігійного феномену та органічно-невід'ємної складової церковно-літургійного життя. Сутність проповіді — на разі остання розуміється нами передусім як церковна промова релігійно-повчального характеру — нерозривно пов'язана з її сакральним призначенням, яке, в свою чергу, об'єктивно визначається християнським осмисленням функцій слова, мови в цілому та значенням Слова Божого і святоотцівського богословсько-творчого спадку в житті людини. Як відомо, розробці таких питань приділяється значна увага у власне богословських та філософсько-культурологічних студіях.

Зазначимо, що врахування даного аспекту є надзвичайно важливим для розуміння справи проповідництва та аналізу останнього з позицій естетики. Християнське вчення вимагає від людини суво-

рої відповідальності не лише за свої вчинки, але й за слова: «Да будут разговоры наши таковы, чтобы не отвечать нам за них муками в вечности», — зокрема, повчав видатний діяч Православної Церкви ХІХ ст. Філарет Гумілевський, по суті передаючи слова Христа Спасителя: «...за кожне слово пусте, яке скажуть люди, дадуть вони відповідь судного дня» (Мф. 12, 36) [3, 48]. Водночас християнськими мислителями висловлювалися думки про особливе значення слова у впливі на свідомість інших людей при здійсненні актів комунікації [див. 6; 13]. Відповідно робився наголос на сакрально-сугестивній цінності дару слова, мовлення, у справі спасіння людини. Як вказує в одному зі своїх повчань вже згадуваний нами Філарет Гумілевський, мова являє собою засіб служіння іншим: «язык — средство открыть ближнему неизвестную истину, укрепить слабого в добре, предостеречь ошибающегося, утешить печального. ...Слово наше — могущественное пособие выполнению всеятой воли Божией в нас» [12, 78]. У світлі таких ідей цілком зрозумілим стає усталений погляд на непересічну роль «словес проповідних» у церковному житті, що сповідується багатовіковою гомілетичною традицією.

Означена сакральна місія гомілії зумовлює узгодженість останньої з особливим фундаментально-інваріантним началом, своєрідним теолого-естетичним стрижнем, яким репрезентується головне ідейне підґрунтя, незаперечна парадигма гомілетики як такої. Ігнорування цього начала призводить до втрати проповіддю своїх сутнісних характеристик: інакше кажучи, в даному випадку проповідь релігійних істин та чеснот може перестати бути проповіддю у власному сенсі цього слова, перетворюючись, наприклад, на десакралізоване художньо-культурне явище, влучно назване одним із вітчизняних ієрархів позаминого століття Антонієм Амфітеатровим «світським літературним фразерством» [8, 102–103]. Зокрема, згадана вихідна установка гомілетики в її теоретичних та практичних вимірах була окреслена в 19-му правилі Шостого Вселенського Собору (680 р.): «пастирі повинні кожного дня, особливо ж у неділю, повчати клір і народ благочестю, обираючи з Божественного Писання істини для розмірковування та не переступаючи вже покладених меж передання богоносних отців» [11, 29]. Таким чином, вказувалося як основне джерело для богословської думки проповідника (Святе Письмо), так і джерело для його тлумачення (святоотцівська екзегеза) [5, 5]. Чітке регламентування змісту гомілій, безумовно, справляло вплив на форму їх виголошення, таким чином, визначаючи специфіку відповідних художніх цінностей церковних промов.

У даному випадку результатом розвитку традиційної тези про діалектичну взаємодію змісту та форми постає закономірна констатація характерної двохвимірної природи проповіді. Поруч із фактично вже охарактеризованим вище «сакральньо-дидактичним» виміром гомілій, ми виділяємо їх «художню» («мистецьку») складову — основу для конституювання естетосфери проповіді у процесі її сприйняття слухачами.

Очевидна сутнісна домінанта виміру, дещо умовно названого нами «сакральньо-дидактичним», не заперечує цінності художніх характеристик проповіді, які дійсно, з огляду на саме призначення останньої, покликані виконувати службову, «підзвітну» змістові функцію. У цьому відношенні варто згадати, наприклад, спогади Блаженного Августина про те, яку визначну роль в його власному наверненні до віри зіграло власне слухання проповідей святого Амвросія Медіоланського. Як зізнається автор «Сповіді», він уважно слухав бесіди святителя з людьми з метою оцінити рівень його красномовства, нехтуючи їхнім змістом, втім, отримуючи естетичну насолоду. «Хоча я й не намагався вивчити те, про що він [Амвросій. — А. Ц.] казав, а хотів тільки послухати, як він каже..., але в душу мою разом зі словами, які я сприймав радісно, входили й думки, до яких я був байдужим» [1, 66]. Своєрідно-сугестивна дія красного слова, хоча й поступово, призвела й до сприймання Августином (ритором за освітою та фахом!) самого змісту церковних повчань. Естетосфера гомілій, таким чином, опосередкувала й значною мірою уможливила дію висловлених у них думок на свідомість «вибірково-уважного» реципієнта (висловимо думку, що, очевидно, і в цьому Августин Блаженний вбачав благодатну дію Провидіння).

Урахування художнього аспекту релігійно-повчальних промов неодмінно передбачає вихід на новий рівень їх осмислення: принципово важливою з точки зору як гомілетики, так і естетики, є відповідь на питання, чи є проповідь мистецтвом. На наш погляд, вельми слушною у цьому відношенні є думка відомого гомілета В. Певницького, висловлена ним у монографії «Церковне красномовство та його основні закони». Автор дослідження заперечує мистецьку сутність проповіді, зокрема, наводячи наступний аргумент: «мистецтво — безкорисливе у найвищому сенсі цього слова»; що ж до проповіді, то вона обов'язково переслідує мету впливу на слухацький загаль, а тому й являє собою «практичну [духовно-практичну. — А. Ц.] діяльність і в жодному разі не мистецтво»

[див. 14, 54]. Відтак, вживаючи поняття типу «проповідницьке мистецтво» («мистецтво проповіді»), дослідник має усвідомлювати їх умовний характер, адже пастирська промова не є мистецтвом у загальноприйнятому розумінні цього терміну (а тим більше «мистецтвом заради мистецтва»).

Водночас у літературознавчих студіях церковне повчання справедливо розглядається як різновид ораторської прози — живого мовлення, що зазнало художньої обробки. Відповідно яскраво виражена естетосфера феномену проповіді суттєво споріднює останній із власне мистецькими феноменами. Означена вихідна у межах даної статті позиція доповнюється й дещо корегується думкою З. Кунча, який констатує свого роду «подвійну» наближеність проповідницького підстилю до публіцистичного та уснорозмовного стилів літературної мови [10, 437].

Втім, наведений вище підхід, окреслений у рамках гомілетичної, естетичної та літературознавчої теорій, вимагає певних уточнень, що обумовлюється, зокрема, практикою естетичного контент-аналізу власне текстів проповідей, а також врахуванням низки чинників специфіки їх виголошення. Проілюструвати сутність цих уточнень, зокрема, допоможуть узагальнення, свого часу запропоновані дослідником давньоруської літератури І. Єрьоміним. Розрізняючи у своїх студіях пам'ятки красномовства Київської Русі на два види (пам'ятки красномовства дидактичного та пам'ятки красномовства епідиктичного, тобто урочистого), літературознавець вказує на їх принципову відмінність одне від одного, обумовлену відповідними особливостями змісту, форми, обсягу і навіть мови. Перший різновид красного слова («повчання», «бесіди»), на думку Єрьоміна, переслідував «чисто практичні цілі безпосереднього напучування, інформації, полеміки»; специфічною рисою творів такого виду могла бути часта відсутність яких-небудь риторичних прикрас тощо [7, 65]. Епідиктичний твір, зазвичай позначуваний характерним терміном «слово», мав створюватися згідно норм, вироблених досвідом візантійського та античного красномовства. Дещо категоричний висновок І. Єрьоміна — «дидактичне красномовство — літературне ремесло, епідиктичне красномовство — мистецтво» [7, 66] — у свою чергу, сприяє постановці питання про різний ступінь художньої обробки проповіді, а отже — про різного роду специфікації її естетосфери.

Традиції сучасної православної гомілетики також передбачають виділення кількох видів проповідей: 1) екзегетико-аналітичної

бесіди як поступового тлумачення Святого Письма, 2) синтетико-тематичного повчання та 3) слова. Причому наголошується, що останнє є похідним від тематичного повчання, однак переважає його досконалістю власної форми. Відповідно, характеристики художнього виміру окремої проповіді знаходяться у безпосередній залежності від її різновиду та визначених духовно-практичних завдань. Перелік чинників естетосфери проповіді може бути продовжений: особисті якості проповідника, час і місце виголошення промов, рівень духовного розвитку та освіченості слухачів, зрештою, специфічний «дух епохи» — все це суттєво позначається на художніх цінностях, реалізованих у конкретній церковній гомілії.

Далі буде

1. *Августин Аврелий. Исповедь // Августин Аврелий. Исповедь. Петр Абеляр. История моих бедствий.* — М., 1992. — С. 8–222.

2. *Антонова О. А. Искусство и православие.* — М., 1983.

3. *Борщ К., прот. «Отложите сквернословие уст ваших...» (Кол. 3, 8) // Журнал Московской Патриархии.* — 1988. — № 11. — С. 47–48.

4. *Бычков В. В. Эстетический лик бытия (Умозрение Павла Флоренского).* — М., 1990.

5. *Ветелев А., прот. Учебный курс по истории проповедничества Русской Православной Церкви.* — Загорск, 1990.

6. *Доброгаев М. Михаил Десницкий, митрополит Санкт-Петербургский и Новгородский, бывший архиепископ Черниговский // Черниговские епархиальные известия.* — 1893. — № 23. — Прибавление. — С. 909–925.

7. *Еремин И. П. Лекции и статьи по истории древней русской литературы.* — Л., 1987.

8. *Жизнеописания отечественных подвижников благочестия 18 и 19 веков. Ноябрь.* — Введенская Оптина Пустынь, 1994.

9. *Иванько І. В. Про українське літературне бароко // Українське літературне бароко: Зб. наук. пр.* — К., 1987. — С. 3–18.

10. *Куньч З. Церковна проповідь і проблеми культури мови // Християнство й українська мова: Матеріали наук. конф.* — Львів, 2000. — С. 436–441.

11. *Поликопа И., прот. Священник на приходе: церковно-практическая деятельность.* — Чернигов, 2000.

12. *Филарет (Гумилевский), архиеп. Об употреблении дара слова // Черниговские епархиальные известия.* — 1861. — № 2. — Прибавление. — С. 76–81.

13. *Флоренский П. А. Имена: Сочинения.* — М., 2006.

14. Ярушевич Б. О проповеднической импровизации. К вопросу о живом слове и нормативных методах проповедничества (Гомилетический этюд) // Вера и жизнь. — 1913. — № 18. — С. 37–59.

Summary

Andrey Tsarenok. Art Dimension of Sermon in Orthodox Homiletic Tradition. The article is devoted to general characteristics of the art aspect of Orthodox sermon, which determines to a definite degree the aesthetic status of homilies. The author stresses on the important interrelation between religious and art constituent natures of sermons.